Colloquium 2(58)/2025
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: http://doi.org/10.34813/22coll2025

AKSJOLOGICZNE KONTEKSTY PACYFIZMU I NIESTOSOWANIA PRZEMOCY (*NON VIOLENCE*) W SPOŁECZEŃSTWIE OBYWATELSKIM

Axiological contexts of pacifism and non-violence in civil society

Anna Tychmanowicz
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Psychologii
e-mail: anna.tychmanowicz@mail.umcs.pl
ORCID 0000-0002-9689-7160

Agata Goździewicz-Rostankowska
Uniwersytet Gdański, Instytut Psychologii
e-mail: psyag@ug.edu.pl
ORCID 0000-0002-8362-2213

Streszczenie

Pacyfizm i jego aksjologiczne uwarunkowania są analizowane w różnych obszarach funkcjonowania społecznego. W literaturze przedmiotu obecne jest stanowisko podkreślające pozytywne aspekty postawy pacyfistycznej, rozumianej jako dążenie do powstrzymania przemocy i wojen. Jednakże postawa pacyfistyczna może być odmiennie rozumiana zależnie od kontekstu, w jakim działają jej zwolennicy - pacyfizm może być zatem oceniony zarówno pozytywnie, jako sprzeciw wobec wojny, jak i negatywnie, jako postawa bierności wobec agresji wojennej. W niniejszym artykule zaprezentowany zostanie przegląd analiz akcentujący perspektywę psychologiczną w obszarze wartości, pacyfizmu i niestosowania przemocy w kontekście społeczeństwa obywatelskiego. Wskazane podejście jest w niewielkim stopniu podejmowane przez badaczy, niemniej istnieje odrębna gałąź psychologii, która zajmuje się zagadnieniem pacyfizmu – psychologia pokoju (*peace psychology*). Celem psychologii pokoju jest zrozumienie wartości i kompetencji niezbędnych do zbudowania i utrzymania pokoju w wymiarze osobistym, międzyludzkim, międzygrupowym oraz międzynarodowym. Wydaje się to szczególnie ważne w kontekście aksjologicznego i społecznego funkcjonowania jednostki.

Słowa kluczowe: pacyfizm, niestosowanie przemocy, wartości, aksjologia, społeczeństwo obywatelskie.

Abstract

Pacifism and its axiological determinants are analysed in different areas of social functioning. In the literature, a position is present that emphasises the positive aspects of the pacifist attitude, understood as a desire to stop violence and wars. However, the pacifist attitude may be perceived differently de-

pending on the context in which its proponents operate – pacifism may therefore be assessed both positively as opposition to war and negatively as an attitude of passivity towards war aggression. This article will present an overview of analyses emphasising a psychological perspective in the area of values, pacifism and non-violence in the context of civil society. This approach has been little explored by researchers, but there is a distinct branch of psychology that deals with the issue of pacifism – peace psychology. The aim of peace psychology is to understand the values and competencies necessary to build and maintain peace on a personal, interpersonal, intergroup and international level. This seems particularly important in the context of the axiological and social functioning of the individual.

Keywords: pacifism, non-violence, values, axiology, civil society.

Wprowadzenie

Warunkiem właściwego funkcjonowania współczesnego społeczeństwa obywatelskiego są mechanizmy zapewniające równowagę społeczną i kulturę obywatelską. Kontekst aksjologiczny dotyczy przede wszystkim kultury obywatelskiej, rozumianej jako zespół akceptowanych wartości, przekonań, postaw i wzorców zachowań, takich jak gotowość do współpracy, respektowania prawa, szacunek dla innych i dla pracy (Sasinowski, 2012). Aktywni i świadomi obywatele, o wysokim poziomie podmiotowości społecznej, stanowią podstawę rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, a określone zasady i wartości wyznaczają jego rzeczywiste podstawy i możliwości rozwoju. Do tych zasad i wartości należą: wolność, odpowiedzialność, suwerenność, tożsamość narodowa, pomocniczość, partycypacja, solidarność i sprawiedliwość społeczna (Sasinowski, 2012; Durzewska, 2018). Z wymienionymi wartościami z jednej strony koresponduje dążenie do współpracy i pokoju oraz unikanie przemocy, z drugiej – wartości te mogą uzasadniać działania militarne prowadzone w obronie tożsamości narodowej, suwerenności, wolności lub zmierzające do ich przywrócenia.

W kontekście aktualnych wydarzeń politycznych na świecie, gdzie działania wojenne i zagrożenie wojną są realne (por. Bocquillon i in., 2024), istotna wydaje się analiza uwarunkowań zróżnicowanych postaw (w tym pacyfistycznych i nieprzemocowych) wobec wskazanych zdarzeń. Wśród czynników kształtujących te postawy jako szczególnie ważne wskazuje się wartości (Dojwa, 2012; Breczko, 2019).

Dlatego też celem niniejszego artykułu jest analiza zjawisk pacyfizmu i niestosowania przemocy w ujęciu psychologicznym oraz ukazanie związków pomiędzy nimi a wartościami.

Aksjologiczny wymiar funkcjonowania człowieka

W definicjach słownikowych aksjologia ujmowana jest jako ogólna teoria wartości lub teoria wartości określonego rodzaju, np. etycznych czy estetycznych (Papuziński, 2006). Stanowią one przedmiot zainteresowania wielu nauk – filozofii, socjologii, antropologii, ekonomii, teologii, a także psychologii (np. Cieciuch, 2013; Liberska, 2017; Miluska, 2021). Poniżej zarysowana zostanie problematyka wartości w psychologii,

w zakresie niezbędnym do omówienia aksjologicznych aspektów pacyfizmu i niestosowania przemocy.

Pomimo braku ogólnie przyjętej definicji wartości w psychologii (por. Cieciuch, 2013), można wskazać najczęstsze sposoby rozumienia tego konstruktu.

Zgodnie z ujęciem Rokeacha (1973), wartości są trwałymi przekonaniami, że określony sposób zachowania lub ostateczny stan egzystencji jest preferowany przez jednostkę lub grupę, w porównaniu z innymi zachowaniami lub stanami. Współcześnie jedną z popularniejszych koncepcji wartości w psychologii jest ujęcie Schwartza (1992; Schwartz i in., 2012), według którego są one celami ponadsytuacyjnymi, o zróżnicowanej ważności, które służą jako zasady przewodnie w życiu jednostki lub grupy. Schwartz zaproponował i zweryfikował empirycznie zestaw podstawowych wartości, które są uznawane we wszystkich społeczeństwach i kulturach, jednak mogą mieć różną ważność, czyli mogą być w różnym stopniu preferowane przez jednostki i społeczeństwa (Schwartz i in., 2012). Koncepcje Rokeacha i Schwartza są najbardziej znanymi w psychologii teoriami wartości, wyznaczającymi ich rozumienie oraz sposób pomiaru (por. Miluska, 2021). Niektóre z psychologicznych ujęć analizowanych konstruktów wyraźniej akcentują kontekst społeczny, definiując je jako przekonania stanowiące podstawę norm etycznych, zasad zachowania oraz wzorców działania przyjętych w danej społeczności czy kulturze (Liberska, 2017). Jeszcze inny aspekt podkreśla ujęcie Mądrzyckiego (2002), który odnosi wartości do tych sposobów postępowania i celów dążeń, które są pożądane z punktu widzenia jednostki i społeczeństwa.

Wartości tworzą zatem spójny system, który wyznacza kierunek podejmowanych decyzji i wyborów, a także znacząco wpływa na postawy oraz zachowania człowieka (Schwartz, 1992, Schwartz i in., 2012).

Podobnym do wartości, chociaż nie tożsamym z nimi pojęciem, jest orientacja wartościująca, czyli zgeneralizowana postawa wewnętrzna, łącząca element wartościujący oraz egzystencjalny, a także wyrażająca ustosunkowanie jednostki wobec miejsca człowieka w świecie, jego relacji z naturą i innymi ludźmi, jak również tego, co we wskazanych aspektach jest pożądane i niepożądane (Kluckhohn, 1951; Marzec-Tarasińska, 2014). Zarówno wartości, jak i postawy wartościujące, wyznaczają aksjologiczny kontekst zachowań i postaw społecznych oraz ich ocen. Zasadna wydaje się analiza tego kontekstu w odniesieniu do zjawisk społecznych istotnych z perspektywy społeczeństwa obywatelskiego, w tym pacyfizmu oraz niestosowania przemocy.

Wartości i oceny wartościujące oraz ich adekwatność wobec norm i oczekiwań społecznych stanowią podstawę harmonijnego funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego (por. Papuziński, 2006). Pacyfizm, ujmowany zarówno jako przekonanie, jak i ruch społeczny (Dojwa, 2012; Nowak, 2018), także odwołuje się do wartości, a tym samym ujawnia wyraźną perspektywę aksjologiczną. W pacyfizmie rozumianym jako pewna idea pokój stanowi wartość najwyższą czy globalną (por. Dojwa, 2012; Breczko, 2019), natomiast w pacyfizmie jako ruchu społecznym podstawę stanowią właśnie

określone wartości, których wyrazem jest odmowa uczestnictwa w jakichkolwiek działaniach zbrojnych (Dojwa, 2012). Z drugiej strony służba wojskowa i obrona państwa także mają wymiar aksjologiczny – mogą być rozpatrywane w kategoriach realizacji wartości, takich jak patriotyzm, honor czy godność (Marcinkowski, 2014).

Pojęcie przemocy i agresji

Zanim zostanie opisana natura pacyfizmu, istotne jest, aby omówić podobieństwa i różnice związane z innymi, podobnymi terminami i pojęciami. W pierwszej kolejności zostaną wyjaśnione pojęcia agresji i przemocy, które będą stanowiły punkt wyjścia do rozważań na temat niestosowania przemocy i pacyfizmu.

W literaturze z zakresu nauk społecznych obserwuje się zdecydowanie większą koncentrację na przemocy i agresji niż na pacyfizmie i niestosowaniu przemocy (*non violence*), co można zauważyć, przeszukując różne bazy artykułów naukowych z tych dziedzin (Mayton II, 2009). Ponadto pojęcia agresji i przemocy bywają używane zamiennie, jednakże zarówno w teoriach psychologii społecznej, jak i w obrębie prowadzonych badań empirycznych, częściej wykorzystywany jest termin: agresja. Wynikać to może z większej koncentracji psychologii na indywidualnych zachowaniach. Natomiast przemoc analizuje się częściej w kontekście działań instytucjonalnych lub grupowych (Kool, 2008).

W psychologii społecznej agresję zazwyczaj rozumie się jako zachowanie negatywne i definiuje się jako „każde zachowanie, którego bezpośrednim zamiarem jest wyrządzenie krzywdy innej osobie" (Fiske, 2004, s. 363, Krahe, 2005; Krahe, 2021) lub „każdą formę zachowania ukierunkowanego na wyrządzenie krzywdy lub zranienie innej żywej istoty, która jest zmotywowana do uniknięcia takiego traktowania" (Baron i Richardson, 1994, s. 7). Berkowitz (1993) z kolei rozumie agresję jako „dowolną formę zachowania, które ma na celu zranienie kogoś fizycznie lub psychicznie" (s. 3). Zaprezentowane ustalenia definicyjne pozwalają na osiągnięcie pewnego konsensusu przez badaczy oraz wyróżnienie wymiarów dotyczących różnych form agresji. Kryteriami, które są brane pod uwagę w klasyfikacji agresji, są: modalność reakcji, jakość reakcji, bezpośredniość, widoczność, wzbudzenie, ukierunkowanie na cel, typ szkody, trwałość konsekwencji, zaangażowane obiekty społeczne (Krahe, 2005, s. 17). Podsumowując, w definicji agresji jako zasadniczy jej składnik wskazuje się zamiar wyrządzenia krzywdy lub zranienia (czyli, według Fiskego, intencję bliższą, czy też najbardziej bezpośrednią), przy czym agresywne zachowanie może, ale nie musi skutkować rzeczywistą szkodą.

Warto również zwrócić uwagę, że Ramirez (2016) wskazuje na przenikanie się w życiu codziennym pojęć agresji, agresywności i przemocy, co może utrudniać sprecyzowanie definicji operacyjnych tych pojęć.

Warto także zwrócić uwagę na to, że termin przemoc rzadko jest wykorzystywany przez badaczy zajmujących się psychologią społeczną, a bardziej preferowany przez przedstawicieli innych nauk oraz dyscyplin społecznych (Kool, 2008). Może być to związane z podłożem biologicznym agresji oraz podłożem społecznym przemocy (por. Ramirez, 2016). Nie jest to jednak pogląd uznany powszechnie, ponieważ istnieją teorie agresji, w których wskazuje się na jej społeczne pochodzenie (por. przegląd teorii agresji – Krahe, 2021; Farnicka i in., 2016).

Istnieje wiele różnych definicji przemocy. Z perspektywy psychologicznej można zdefiniować przemoc jako „działanie, które jest inicjowane z pewnym oczekiwaniem, że fizycznie zrani inną żywą istotę" (Pelton 1974, s. 4). Zgodnie z tym rozumieniem, podobnie jak w przypadku agresji istotne znaczenie ma intencja wyrządzenia krzywdy drugiej istocie. Hastings (2005) rozumie przemoc jako bezpośrednią fizyczną krzywdę wyrządzoną komuś innemu, która może także obejmować przemoc werbalną, psychologiczną lub emocjonalną (por. Mayton II, 2009).

Istnieją też podejścia, w których przemoc stanowi węższy termin w stosunku do agresji, oznaczając skrajne, fizyczne jej formy. Badacze definiują przemoc jako „użycie intensywnej siły wobec osób i mienia w celu zniszczenia, ukarana lub kontroli" (Geen, 1995, s. 669, za: Krahe, 2021, s. 14), czy też „fizycznie poniżające napaści, które nie są w żaden sposób społecznie uprawnione" (Archer i Browne, 1989, s. 11, za: Krahe, 2021, s. 14).

Przedstawione definicje pokazują, że wśród badaczy nie została wypracowana jedna, spójna definicja przemocy, stąd istotne jest uwzględnienie przyjętego przez badaczy ujęcia teoretycznego podczas prowadzonych analiz.

Pojęcia pokrewne w stosunku do pacyfizmu – niestosowanie przemocy (*non violence*) i niezabijanie (*non killing*) w ujęciu psychologicznym

Zanim w kolejnej części zostanie omówione pojęcie pacyfizmu, zaprezentowane będą pojęcia pokrewne, takie jak niestosowanie przemocy i niezabijanie.

Pojęcie niestosowania przemocy (*non violence*) może być różnie rozumiane, zależnie od przyjętej perspektywy, tj. antropologicznej, historycznej, nauk politycznych, socjologicznej, psychologicznej a także strategicznej czy pragmatycznej (Gandhi, 1957/1927; Sharp, 1973; Pelton, 1974; Harak, 2000; Holmes i Gan, 2005; Kool, 1990, 2008; Sponsel i Gregor, 1994). W niniejszym opracowaniu pojęcie to będzie analizowane z perspektywy psychologicznej, a także porównane z terminem pokrewnym – pacyfizmem oraz niezabijaniem, ze wskazaniem podobieństw i różnic między tymi konceptami.

W pierwszej kolejności warto zwrócić uwagę, że niestosowanie przemocy nie jest równoznaczne z brakiem agresji lub przemocy, ale wiąże się przede wszystkim z brakiem przemocy bezpośredniej. Może się bowiem zdarzyć, że niezbędne jest stworzenie sytuacji przemocy strukturalnej w celu przekonania oponenta do poważnego rozważenia racji strony przeciwnej w konflikcie. Dotyczy to np. sytuacji, w której aktywiści

pikietują sklep, uniemożliwiając zakupy klientom i narażając właściciela na straty finansowe. Robią to jednak w celu uświadomienia mu odrzucenia doświadczanego przez dyskryminowane grupy (Mayton II, 2009).

Mayton II (2009, s. 7) przytacza różne definicje pojęcia niestosowania przemocy (*non violence)*. Sharp (1979, s. 134, za: Mayton II, 2009 s. 7) rozumie ten termin jako brak szkodzenia w myślach, słowach i czynach wobec jakiejkolwiek żyjącej istoty. Natomiast Hastings (2005, s. XX) przyjmuje, że jest to asertywne działanie chroniące ludzi, ziemię i zasady, często związane z ryzykiem dla działającego, ale odrzucające przemoc. Bondurant (1965, s. 9, za Mayton II, 2009 s. 7) uznaje niestosowanie przemocy za takie wykorzystanie siły lub wpływu, które mają spowodować zmianę, ale bez wyrządzania szkody. Z kolei Little (1995, za Mayton II, 2009 s. 7) ujmuje niestosowanie przemocy jako pewnego rodzaju wzór postaw i zachowań, charakteryzujący się takimi elementami, jak: (1) intencja nieużywania elementu przemocowego, (2) gotowość przyjęcia cierpienia w celu zmniejszenia pragnienia działań odwetowych, (3) gotowość do ponoszenia kosztów i przyjęcia odpowiedzialności za wprowadzenie pokoju, (4) brak współpracy ze złem.

Niektórzy teoretycy wskazują na różnice pomiędzy pacyfizmem a niestosowaniem przemocy, jednak inni definiują te pojęcia w bardzo podobny sposób. Pacyfizm jest najczęściej rozważany w odniesieniu do wojny, podczas gdy o niestosowaniu przemocy pisze się w kontekście różnego typu konfliktów. Czynniki sytuacyjne mogą aktywizować różne rodzaje pacyfizmu (omówione w kolejnej części niniejszego opracowania), natomiast nie mają bezpośredniego związku z działaniami polegającymi na niestosowaniu przemocy. Ponadto pacyfizm jest raczej przekonaniem, a niestosowanie przemocy – rodzajem działania (Mayton II, 2009). Działanie polegające na niestosowaniu przemocy może stanowić konsekwencję zasad lub przekonań moralnych, ale może też być traktowane jako najbardziej skuteczna strategia rozwiązania konfliktów bez jednoczesnego moralnego zaangażowania. Niestosowanie przemocy wymaga osobistej siły, podczas gdy nie jest ona konieczna w pacyfizmie. Jednakże zarówno pacyfiści, jak i osoby niestosujące przemocy, mogą żywić system przekonań moralnych, zgodnie z którym przemocowe zachowania w pewnych sytuacjach są złem (Mayton II, 2009).

Koncepcję niestosowania przemocy rozszerzył Paige (2009), wprowadzając termin „niezabijania" (*non killing*). To pojęcie następnie było analizowane przez różnych naukowców i profesjonalistów z perspektywy ich własnych dyscyplin (Evans Pim, 2009). Analizy terminu „niezabijanie" z psychologicznego punktu widzenia dokonali Kool i Agrawal (2009) oraz MacNair (2009). Podkreśla się jednak potrzebę prowadzenia badań o charakterze empirycznym w tym obszarze (Mayton II, 2012).

Pojęcie niezabijania jest w pewnych aspektach podobne zarówno do pacyfizmu, jak i niestosowania przemocy, ale w innych obszarach zdecydowanie się od nich różni. Podczas gdy pacyfizm odnosi się przede wszystkim do funkcjonowania w warunkach wojny, niezabijanie dotyczy wszystkich kontekstów społecznych. Niestosowanie przemocy

oznacza powstrzymanie się od bezpośrednich działań przemocowych, skutkujących doznaniem natychmiastowych obrażeń lub krzywdy. Niezabijanie natomiast może pozornie wyglądać jak niestosowanie przemocy w sytuacjach skrajnych, gdy ciężkość obrażeń mogłaby zakończyć się śmiercią (Mayton, 2012). Jednakże, według Paige (2009) i Evans Pim (2009), niezabijanie oznacza również brak nie tylko bezpośredniej, ale również strukturalnej przemocy w społeczeństwie. Przemoc strukturalną rozumie się jako taką, która jest szkodliwa i może prowadzić do śmierci w sposób powolny i pośredni, często trudny do zaobserwowania, co wynika z instytucjonalnego zakorzenienia w kulturze lub społeczeństwie. Niezabijanie może być rozumiane jako pokój, w którym nie ma konfliktu i aktywnie promowana jest sprawiedliwość społeczna.

Pojęcie pacyfizmu z perspektywy psychologicznej

Samo pojęcie pacyfizmu jest stosunkowo nowe, ale idea leżąca u jego podstaw ma dłuższą historię. Pacyfizm oznacza przekonanie, że wojna jest złem i nie należy się w nią angażować (Holmes i Gan, 2005; por. też Mayton II, 2009). Wprowadza się również zróżnicowanie pomiędzy pacyfizmem absolutnym (restrykcyjnym, ortodoksyjnym), zgodnie z którym działania militarne są niedopuszczalne bez wyjątku oraz pacyfizmem pragmatycznym (sytuacyjnym, warunkowym), w którym popiera się działania bez przemocy, ale nie we wszystkich sytuacjach (Holmes i Gan, 2005, por. Mayton II, 2009). Obszerną klasyfikację rodzajów pacyfizmu zaproponował Yoder (1992, por. Mayton II, 2009), będący profesorem teologii mennonickiej, której jedną z głównych zasad wiary jest zakaz noszenia i używania broni. Wymienia on pacyfizm związany z wojną sprawiedliwą (*just war pacifism*), według którego każdą wojnę należy analizować osobno i podejmować decyzję w kwestii jej oceny jako zasadnej lub nie; pacyfizm absolutny (*pacifism of absolute principle*), zgodnie z którym każde pozbawienie życia jakiejkolwiek istoty ludzkiej jest złem; pacyfizm, w którym odrzuca się wszystkie rodzaje działań wojennych oprócz obrony własnej lub kochanych osób, pacyfizm programowych politycznych alternatyw (*pacifism of programmatic political alternatives*), zgodnie z którym należy rozwijać programy rządów mające na celu rozwiązanie konfliktów międzynarodowych bez działań wojennych; pacyfizm nieagresywnych zmian społecznych (*pacifism of non violent social change*), według którego w interesie wszystkich członków jest życie w społeczeństwie budowanym na sprawiedliwości oraz wykorzystywaniu technik opierających się na niestosowaniu przemocy; pacyfizm absolutnego sumienia (*pacifism od absolute conscience),* według którego sumienie każdego decyduje o tym, czy dana wojna jest uzasadniona czy też nie; pacyfizm imperatywu kategorycznego (*pacifism of categorial imperative*) zakładający, że należy stosować rozwiązania bez stosowania przemocy, bo świat funkcjonowałby lepiej, gdyby większość ludzi stosowała takie rozwiązania, jak też pacyfizm proroczego protestu (*pacifism of prophetic protest*); pacyfizm proklamacji (*pacifism of proclamation*); pacy-

fizm utopijnego puryzmu (*pacifism of utopian purism*); pacyfizm odkupieńczego personalizmu (*pacifism of redemptive personalism*) oraz pacyfizm cnotliwej mniejszości z różnymi religijnymi podtekstami (*pacifism of virtuous minority with differing religious undertones*).

Pacyfizm jest zarówno wzorcem zachowań społecznych, jak i systemem przekonań na temat skuteczności i konieczności tego wzorca. Zróżnicowane reakcje, które są wywoływane przez pacyfistów, dają szansę na dokonanie unikalnego wglądu w naturę rozwiązywania konfliktów. Według Elliota (1980) niezbędne jest zdefiniowanie pojęcia pacyfizmu w rozumieniu nauk społecznych, co umożliwi porównywanie wyników badań. Prezentuje on konceptualizację pojęcia pacyfizmu zaczerpniętą z prac jego największych zwolenników, w tym Gandhiego. Pacyfizm składa się z czterech różnych, chociaż zależnych komponentów: (1) niestosowanie przemocy fizycznej, (2) niestosowanie przemocy psychologicznej, (3) aktywne ukierunkowanie na wartości, (4) wewnętrzne umiejscowienie kontroli (Elliot, 1980). Elliot zwraca też uwagę, że badania nad pacyfizmem w naukach społecznych zwykle koncentrowały się na koncepcji niestosowania przemocy, w domyśle pozostawiając definicję tego pojęcia i jego związek z pacyfizmem. Z kolei Janis i Katz (1959) twierdzą, że na podejście pacyfistyczne składa się zestaw działań (np. powstrzymywanie się od naruszania lub upokarzania, przyjmowanie zaufania, doświadczenie empatii), które są skierowane na określone cele (np. zmniejszenie przemocy, arbitraż, zmiana nastawienia na przychylne). Galtung (1959) natomiast uważa, że pacyfista jest osobą postrzegającą akty przemocy jako satysfakcjonujące w krótkim czasie, natomiast działania bez przemocy jako bardziej skuteczne w dłuższej perspektywie.

W XX wieku psychologia była zdominowana przez perspektywę zachodnią, zgodnie z którą w teoriach i badaniach ignorowano studiowanie zagadnienia pokoju, koncentrując się na problematyce agresji oraz formach bezpośredniej przemocy (np. Buss, 1961; Bandura, 1973). Ponadto skupiano się na jednostce, której zachowanie wynikało przede wszystkim z czynników osobowościowych oraz wąsko definiowanych zmiennych sytuacyjnych, z jednoczesnym pominięciem szerszego kontekstu społecznego. Jednakże koniec zimnej wojny w późnych latach osiemdziesiątych XX wieku był związany ze zwiększoną liczbą publikacji w obszarze psychologii pokoju. W ostatnich dekadach psychologia pokoju stała się również bardziej umiędzynarodowiona, kontekstualna i globalna. Wyłoniły się trzy główne tematy: (1) pojęcie pokoju stało się bardziej zróżnicowane i obejmuje takie idee, jak przemoc epizodyczna i strukturalna oraz przywracanie pokoju (*peacemaking*) i budowanie pokoju (*peacebuilding*), (2) założenie, że złożoność pojęć przemocy i pokoju wymaga perspektywy systemowej, zgodnie z którą te koncepty stanowią wynik interakcji doświadczeń i procesów na poziomach analizy o charakterze indywidualnym, relacyjnym i strukturalnym, (3) istnieje

zwiększona wrażliwość na konteksty geo-historyczne, co wiąże się z rosnącą świadomością różnic w zakresie głównych kwestii związanych z pokojem i przemocą w zależności od regionu świata i kontekstu kulturowego (Noor i Christie, 2015).

Analizując wskazaną wyżej problematykę przemocy i pokoju badacze starali się stworzyć model tych pojęć, wykorzystując do opisu różne wymiary. Biorąc pod uwagę bezpośredniość oraz strukturalność przemocy, a następnie odnosząc te aspekty do pokoju, wyróżniono wprowadzenie pokoju (*peacemaking*), które zakłada zapobieganie lub łagodzenie epizodów przemocy bezpośredniej oraz budowanie pokoju (*peacebuilding*) odnoszące się do dwóch uzupełniających, choć różnych procesów – minimalizowanie przemocy strukturalnej oraz ruch mający na celu równość w obszarze interakcji, relacji i struktur. Kolejny wymiar to stopień zorganizowania poszczególnych pojęć i teorii (integracyjność vs. zróżnicowanie) (Noor i Christie, 2015; por. Christie i in., 2001).

Noor i Christie (2015) podkreślają również, że w dotychczasowych analizach z obszaru psychologii pokoju brano pod uwagę jedynie dwa wymiary (epizodyczny vs. strukturalny oraz pokój vs. przemoc), natomiast należałoby dodać trzeci wymiar, tj. obiektywne vs. subiektywne właściwości pokoju i przemocy. Na indywidualnym poziomie analiz elementy subiektywne, które są uwzględniane w badaniach nad pokojem, zwykle przyjmują formy przekonań, wartości i postaw. Natomiast na poziomie grupowym zbiorowe podmiotowości mogą skupiać się wokół symboli, wspólnego znaczenia lub wspomnień. Pomniki, rytuały i historie stają się obserwowalnymi przejawami subiektywności lub symboli, które mają związane z nimi znaczenia.

Przegląd wybranych badań psychologicznych w obszarze postaw wobec pacyfizmu oraz ich aksjologicznych uwarunkowań

Najczęstsze badania w obszarze psychologii pokoju miały na celu analizę powiązań między postawami wobec pokoju a ich uwarunkowaniami, w tym wartościami, orientacjami ideologicznymi i cechami osobowości. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że istnieje związek pomiędzy orientacjami wartościującymi a postawami wobec pokoju i wojny.

W jednym z badań stwierdzono, że orientacja na dominację społeczną znacząco wpłynęła na postawy wobec wojny w Iraku (Heaven i in., 2006). W innych analizach ujawniono bardziej pozytywne postawy izraelskich respondentów wobec pokoju z Palestyńczykami, gdy byli oni postrzegani jako mniej zagrażający oraz gdy respondenci charakteryzowali się wyższym poziomem otwartości i niższym poziomem psychopatii (Zeigler-Hill i in., 2017). Ponadto na podstawie badania postaw izraelskich studentów wobec procesu pokojowego na Bliskim Wschodzie stwierdzono, że osoby pacyfistyczne były ogólnie mniej autorytarno-konformistyczne i mniej agresywne (Tiboni i Blumberg, 1999). Według Okumuşoglu (2017) z kolei postawy pokojowe były negatywnie skorelowane z postawami wojennymi i orientacją na społeczną dominacją (por. Için, 2022).

Przegląd opracowań w bazach literatury naukowej z zakresu psychologii pozwala przyjąć, że obecnie problematyka pacyfizmu jest w psychologii najczęściej obecna w rozważaniach teoretycznych oraz badaniach empirycznych mających na celu określenie specyfiki pozytywnych postaw wobec pokoju oraz uwarunkowań tych postaw, np. preferowanych wartości.

Według Bizumica i in. (2013) początkowo w psychologii postawy wobec pokoju i wojny traktowano jako jeden wymiar, zakładając, że pozytywne postawy wobec pokoju są niekompatybilne czy rozbieżne z pozytywnymi postawami wobec wojny. Również w innych koncepcjach psychologicznych oraz ich operacjonalizacjach pojęcia pokoju i wojny traktowano jako przeciwstawne, podobnie jak postawy wobec nich. Jednak wielu badaczy zajmujących się problematyką psychologii pokoju twierdziło, że pokój i przemoc niekoniecznie muszą stanowić swoje przeciwieństwa (Galtung, 1964, 1981, 1985; zob. także Christie, 1997, 2006; Christie i in., 2008; Wagner, 1988). Galtung (1964, 1981, 1985) rozróżnił dwa główne wymiary tych pojęć: (1) jeden wymiar, na którego jednym biegunie znajduje się przemoc bezpośrednia (tj. jawna, taka jak wojna, oznaczająca natychmiastowy atak na czyjeś dobre samopoczucie, co wiąże się ze szkodą i zniszczeniami), a na drugim brak tego typu przemocy (negatywny pokój), oraz (2) drugi wymiar obejmujący z jednej strony przemoc strukturalną (tj. ukrytą, polegającą na powolnym szkodzeniu i niszczeniu jednostek poprzez określone ustalenia społeczne, takie jak wyzysk i podporządkowanie), a z drugiej strony jej brak (tj. pozytywny pokój, rozumiany jako sprawiedliwość społeczna i harmonia). Podobnie argumentowali inni teoretycy i badacze (np. Marchal, 2002).

Skoro wojna i pokój nie są wzajemnie wykluczającymi się rzeczywistościami, również postawy ludzi wobec nich mogą reprezentować dwa różne, chociaż ujemnie skorelowane wymiary. W dalszej części omówienia, zgodnie z tematem niniejszego opracowania, zostaną omówione postawy wobec pokoju (Bizumic i in., 2013). Są one głównie związane z akceptacją harmonii społecznej i równości (lub odrzucenia przemocy strukturalnej). Ujemna korelacja pomiędzy obiema postawami może wynikać w pewnym stopniu ze złożoności koncepcji pokoju, który może być rozumiany, przynajmniej częściowo, jako sprzeciw wobec bezpośredniej przemocy (pokój negatywny). Zatem, mimo że postawy wobec wojny i pokoju będą negatywnie powiązane w większości przypadków, tworzą jednak one dwa odrębne wymiary. Na tej podstawie można wyodrębnić cztery różne grupy osób: militarystów (popierających wojnę, odrzucających pokój), pacyfistów (opowiadających się za pokojem, odrzucających wojnę), wojowniczych „pokojowców" (popierających zarówno pokój, jak i wojnę) oraz obojętnych (odrzucających zarówno pokój, jak i wojnę) (Bizumic i in., 2013).

Zakłada się również, że z postawami pokojowymi powinny łączyć się wartości nazywane przez Braithwaite (1997, 2009a, 2009b) międzynarodową harmonią i równością (np. „dobre życie dla innych"; „współpraca międzynarodowa"; „większa równość ekonomiczna"). Najprawdopodobniej również empatia będzie związana z postawami wobec

pokoju, szczególnie z aspektem empatycznej troski jako najbardziej bezpośrednio związanym ze współczuciem dla cierpienia innych (Davis, 1983; por. McFarland, 2005; Smith, 2004; White, 1987). Ponadto postawy wobec pokoju i wojny mogą mieć odmienne konsekwencje dla gotowości jednostek do angażowania się w działania wojenne. Postawy wobec pokoju są przede wszystkim związane z chęcią jego promowania, a postawy wobec wojny z chęcią angażowania się w działania z nią związane (Bizumic i in., 2013).

W celu weryfikacji koncepcji dotyczącej wymiarowości postaw wobec pokoju i wojny oraz ich potencjalnych przyczyn i konsekwencji Bizumic i współpracownicy (2013) przeprowadzili serię badań. Spodziewano się, że postawy wobec pokoju i postawy wobec wojny będą stanowić dwa negatywnie powiązane wymiary. W dalszej części niniejszego opracowania zostaną omówione jedynie założenia oraz wyniki badań dotyczące uwarunkowań i konsekwencji postaw wobec pokoju (cytowane badania obejmowały również postawy wobec wojny oraz ich uwarunkowania i konsekwencje).

Przeprowadzono trzy badania. W pierwszym badaniu uczestniczyli studenci z północno-środkowej części USA. Badano postawy wobec wojny i pokoju, orientację na społeczną dominację, prawicowy autorytaryzm, propokojowe intencje dotyczące zachowania, prowojenne intencje dotyczące zachowania, osobisty dystres oraz troskę empatyczną. Wyniki tego badania potwierdziły założenie, że postawy wobec pokoju i wojny są różne – wielowymiarowy model strukturalny okazał się lepiej dopasowany do danych, a każdy wymiar był wyraźnie powiązany z innymi mierzonymi zmiennymi. Postawy wobec pokoju wiązały się pozytywnie z ideologicznym przekonaniem o równości międzygrupowej (tj. niską orientację na społeczną dominację – SDO). Poza tym osoby, które bardzo ceniły pokój, wydawały się angażować w zachowania mające na celu jego ochronę (inwestowanie czasu oraz zasobów w jego promowanie). Wyniki badań wskazują, że pozytywna postawa wobec pokoju nie pozwala jednoznacznie przewidywać sprzeciwu dotyczącego wzięcia udziału w wojnach, a sprzeciw wobec wojny nie pozwala na jednoznaczne przewidywanie pragnienia, żeby promować pokój. Wyniki te wskazują na konieczność odrębnego traktowania postaw wobec pokoju i wojny (Bizumic i in. 2013).

W badaniu drugim uczestniczyli studenci z USA oraz z Danii. Badano postawy wobec wojny i pokoju, orientację na społeczną dominację, prawicowy autorytaryzm, propokojowe intencje dotyczące zachowania, prowojenne intencje dotyczące zachowania, które analizowano w badaniu pierwszym. Jedynie w grupie studentów z USA wzięto pod uwagę osobisty dystres oraz troskę empatyczną. Natomiast w obu grupach (inaczej niż w badaniu pierwszym) badano dwie orientacje na wartości: (1) siłę narodową i porządek oraz (2) międzynarodową harmonię i równość. Wyniki potwierdziły, że wymiary postaw wobec wojny i wobec pokoju są niezależne. Ponadto zostało potwierdzone znaczenie przekonań ideologicznych oraz wartości (a także wymiarów związanych z empatią w próbie z USA) jako predyktorów postaw wobec wojny i po-

koju. Jeśli chodzi o postawy wobec pokoju, to mediatorem związku pomiędzy orientacją na społeczną dominację a postawami wobec pokoju są takie wartości, jak międzynarodowa harmonia oraz równość. Warto również zwrócić uwagę, że wyniki były podobne w próbach duńskiej i amerykańskiej, mimo że Dania jest krajem bogatszym i rzadziej uczestniczącym w wojnach (Bizumic i in. 2013).

W badaniu trzecim uczestniczyła grupa dorosłych osób z USA, którzy wypełnili ankietę internetową, z czego 64% identyfikowało się jako liberałowie, 13% jako konserwatyści, jedynie 9% jako umiarkowani, natomiast 14% nie utożsamiało się z żadną z wcześniej wymienionych opcji politycznych. Badano postawy wobec wojny i pokoju, orientację na społeczną dominację (SDO), prawicowy autorytaryzm (RWA), dystres oraz troskę empatyczną. Wyniki ukazały pozytywny wpływ empatycznej troski i negatywny wpływ SDO na postawy wobec pokoju, wzajemnie negatywne efekty pokojowych postaw oraz prowojennych postaw wobec siebie, co potwierdziło oczekiwania dotyczące roli ideologii i osobowości w oddziaływaniu na postawy wobec pokoju i wojny (Bizumic i in. 2013).

Podsumowując prezentowane wyniki badań, można stwierdzić, że postawy wobec pokoju i wojny reprezentują dwa odrębne, choć skorelowane ujemnie wymiary. Oznacza to, że istnieją osoby, które mogą popierać lub odrzucać obie opcje. Ponadto postawy wobec pokoju i wojny wydają się mieć odmienne uwarunkowania i skutki. Wyniki prezentowanych badań ukazują, że postawy wobec pokoju i wojny są bardziej złożone i należy je analizować w sposób zniuansowany, co mogłoby pomóc wyjaśnić, kiedy i dlaczego niektórzy ludzie są przekonani o znaczeniu wojen lub pokoju oraz w jakich sytuacjach mogą być gotowi, aby uczestniczyć w wojnach lub przeciwnie – promować pokój (Bizumic i in. 2013).

Warto również przyjrzeć się perspektywie rozwojowej kształtowania postaw i wartości, również tych dotyczących wojny i pokoju. Wydaje się mieć to zasadnicze znaczenie w kontekście edukacji obywatelskiej. Badania ukazują, że postawy dzieci wobec takich istotnych społecznych kwestii jak wojna i pokój są kształtowane we wczesnym okresie szkolnym. Na kształtowanie tych postaw mają wpływ warunki, w jakich dorasta dziecko, np. toczące się wojny. Analizy teoretyczne zajmujące się rozwojem dziecięcych koncepcji wojny i pokoju wskazują, że zrozumienie oraz werbalizacja pojęcia wojny poprzedza zrozumienie i werbalizację pojęcia pokoju. Analizy różnic międzypłciowych wskazują, że dziewczęta mniej chętnie popierają wojnę w porównaniu z chłopcami (np. Miljević-Riđički i Lugomer-Armano, 1994), natomiast pojęcie pokoju jest przez nie rozumiane szybciej i ma charakter bardziej wyrafinowany (Hakvoort i Oppenheimer, 1993). Dla kształtowania się postaw dzieci wobec pokoju istotny jest również kontekst społeczno-polityczny. Okazuje się, że u młodych ludzi, których badano przed i po porozumieniu dotyczącym zawieszenia broni w Północnej Irlandii, zaobserwowano znaczące zmiany zarówno w rozumieniu pojęcia wojny, jak i pokoju, a także wyższą

gotowość do zaproponowania strategii osiągnięcia pokoju (McLernoni in., 1997). Ponadto dzieci, których socjalizacja przebiega w warunkach wojennych, mogą z jednej strony nienawidzić wojny, a z drugiej pragnąć walki w obronie swojego narodu, a nawet przyłączyć się do walczących żołnierzy, aby pomoc w przywróceniu pokoju (Punamäki's, 1996). W analizie istotnych dla adolescentów wartości uwzględniono (poza znaczeniem takich czynników jak narodowość, wiara czy znaczenie rodziny i przyjaciół) znaczenie solidaryzmu, czyli pokoju za wszelką cenę, solidarności z biednymi we własnym kraju i w krajach Trzeciego Świata, opieki społecznej i ubezpieczenia społecznego oraz ochrony środowiska (Von Borries, 1997, por. Jagodić, 2000). Okazało się, że ocena ważności takich wartości jak znaczenie solidaryzmu u palestyńskich, a zwłaszcza izraelskich nastolatków była niższa niż średnia europejska, natomiast chorwaccy nastolatkowie uznali te wartości za znacznie ważniejsze niż przeciętny europejski nastolatek (Kindervater i Von Borries, 1997, por. Jagodić, 2000).

Podsumowanie – perspektywa dalszych poszukiwań teoretycznych i empirycznych

Z przedstawionych analiz teoretycznych oraz rezultatów badań empirycznych wynika, że problematyka pacyfizmu i niestosowania przemocy jest w mniejszym stopniu obiektem zainteresowania niż przemoc i agresja. O ile pojęcie niestosowania przemocy bywa analizowane z perspektywy psychologicznej, o tyle termin pacyfizm stanowi najczęściej przedmiot zainteresowania przedstawicieli nauk politycznych, socjologii, filozofii, czy teologii (Mayton II, 2009; Skrzydlewski, 2016; Świniarski i Kawalerski, 2019). Stąd w niniejszym opracowaniu przedstawione zostały badania, w których analizowano postawy wobec pokoju jako najbardziej zbliżone koncepcyjnie do pacyfizmu oraz aksjologiczne aspekty tych postaw.

W przyszłości warto byłoby ujednolicić terminologię w zakresie analizowanych pojęć, co umożliwiłoby zaplanowanie badań, w tym operacjonalizację, jak również porównywanie uzyskanych wyników i dokonywanie replikacji. Obiecujące w tym obszarze wydają się narzędzia zaproponowane przez Elliota (1980), który stworzył baterię testów do badania pacyfizmu. W jej ramach analizowane są takie skale, jak niestosowanie przemocy fizycznej, niestosowanie przemocy psychologicznej, aktywna orientacja na wartości, wewnętrzne vs. zewnętrzne umiejscowienie kontroli oraz bezsilność. Zasadne wydaje się sprawdzenie użyteczności tego narzędzia w warunkach polskich [Szerszą analizę narzędzi do mierzenia pacyfizmu i niestosowania przemocy (*nonviolence*) prezentuje Mayton II (2009, rozdz. 9)]. W kontekście badań nad implementacją działań pokojowych interesującym jest eksperymentalne sprawdzanie skuteczności pokojowych treningów mających na celu redukcję niepożądanych zachowań (por. np. Saputra i in., 2020).

Wartościowe poznawczo i empirycznie byłoby również poszukiwanie psychospołecznych uwarunkowań pacyfizmu oraz niestosowania przemocy w kontekście zapewnienia społecznej harmonii oraz efektywnego funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w obecnych warunkach społeczno-politycznych i kulturowych.

BIBLIOGRAFIA

Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Prentice Hall. https://doi.org/10.2307/1227918

Baron, R.A., Richardson, D.R. (1994). *Human aggression*. Plenum Press.

Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. Temple University Press.

Bizumic, B., Stubager, R., Mellon, S., Van der Linden, N., Iyer, R., Jones, B.M. (2013). On the (in)compatibility of attitudes toward peace and war. *Political Psychology*, *34*(5), 673–693. https://doi.org/10.1111/pops.12032

Bocquillon, P., Doyle, S., S. James, T., Mason, R., Park, S., Rosina, M. (2024). The effects of wars: lessons from the war in Ukraine. *Policy Studies*, 45(3–4), 261–281. https://doi.org/10.1080/01442872.2024.2334458

Braithwaite, V. (1997). Harmony and security value orientations in political evaluation. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23*, 401–414. https://doi.org/10.1177/0146167297234006

Braithwaite, V. (2009a). Security and harmony value orientations and their roles in attitude formation and change. *Psychological Inquiry,* 20, 162–167.

Braithwaite, V. (2009b). The value balance model and democratic governance. *Psychological Inquiry, 20*, 87–97. https://doi.org/10.1080/10478400903028367

Breczko, J. (2019). Pacyfizm radykalny i umiarkowany a pojęcie „wojny sprawiedliwej". *Edukacja Etyczna*, *16*, 145–164.

Buss, A.H. (1961). *The psychology of aggression*. Wiley. https://doi.org/10.1037/11160-000

Christie, D.J. (1997). Reducing direct and structural violence: The human needs theory. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 3*, 315–332. https://doi.org/10.1207/s15327949pac0304_1

Christie, D.J. (2006). What is peace psychology the psychology of? *Journal of Social Issues, 62*, 1–17. https://doi.org/10.1111/j.1540- 4560.2006.00436.x

Christie, D.J., Tint, B.S., Wagner, R.V., Winter, D.D. (2008). Peace psychology for a peaceful world. *American Psychologist, 63*, 540–552. https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.6.540

Christie, D.J., Wagner, R.V. , Winter, D.D. (Eds.). (2001). *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century*. Prentice Hall.

Cieciuch, J. (2013). *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*. Wydawnictwo Liberi Libri.

Davis, M.H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 44*, 113–126. https://doi.org/10.1037/0022-3514.44.1.113

Dojwa, K. (2012). Pacyfizm jako ruch społeczny – wybrane aspekty historyczne i socjologiczne. *Zeszyty Naukowe/Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki, 2*, 157–166.

Durzewska, M. (2018). Aktywność społeczeństwa obywatelskiego w procesie przemian społeczno-kulturowych. W: L. Karczewski, H.A. Kretek (red.), *Socjologiczno-kulturowe i prawno-edukacyjne aspekty zarządzania* (31–42). Wydawnictwo Politechniki Opolskiej.

Elliot, G.C. (1980). Components of pacifism. Conceptualization and measurement. *Journal of Conflict Resolution*, *24*(1), 27–54. https://doi.org/10.1177/002200278002400102

Evans Pim, J.E., Ed. (2009). *Toward a nonkilling paradigm*. Center for Global Nonkilling.

Farnicka, M., Liberska, H., Niewiedział, D. (2016). *Psychologia agresji. Wybrane problemy.* Wydawnictwo Naukowe PWN.

Fiske, S.T. (2004). *Social beings: A core motives approach to social psychology*. Willy

Galtung, J. (1959). Pacifism from a sociological point of view. *Journal of Conflict Resolution, 3*, 67–84. https://doi.org/10.1177/002200275900300105

Galtung, J. (1964). An editorial. *Journal of Peace Research, 1*, 1–4. https://doi.org/10.1177/002234336400100101

Galtung, J. (1981). Social cosmology and the concept of peace. *Journal of Peace Research, 18*, 183–199. https://doi.org/10.1177/ 002234338101800207.

Galtung, J. (1985). Twenty-five years of peace research: Ten challenges and some responses. *Journal of Peace Research, 22*, 141–158. https://doi.org/10.1177/002234338502200205

Gandhi, M. (1993). *An autobiography: The story of my experiments with truth.* Beacon Press.

Hakvoort, I., Oppenheimer, L. (1993). Children and adolescents conceptions of peace, war and strategies to attain peace – a Dutch case-study. *Journal of Peace Research, 30*, 65–77. https://doi.org/10.1177/0022343393030001006

Harak, G.S. (Ed.). (2000). *Nonviolence for the third millennium*. Mercer University Press.

Hastings, T.H. (2005). *Power: Nonviolent transformation from transpersonal to the transnational.* Hamilton Books.

Heaven, P.C.L., Organ, L.A., Supavadeeprasit, S., Leeson, P. (2006). War and prejudice: A study of social values, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation. *Personality and Individual Differences, 40*(3), 599–608. https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.08.005

Holmes, R.L., Gan, B.L. (Eds.). (2005). *Nonviolence in theory and practice* (2nd ed.), Waveland Press.

Için A.G. (2022). Attitudes toward peace: the role of personality traits, perspective taking and gender. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3), 887–889.

Jagodić, G.K. (2000). Is war a good or a bad thing? The attitudes of Croatian, Israeli, and Palestinian children toward war. *International Journal of Psychology*, 35(6), 241–257. https://doi.org/10.1080/002075900750047969

Janis, I.L., Katz, D. (1959). The reduction of intergroup hostility: research problems and hypotheses. *Journal of Conflict Resolution, 3*, 85–100. https://doi.org/10.1177/002200275900300106

Kindervater, A., Von Borries, B. (1997). Historical motivation and historical-political socialization. In: M. Angvik, B. Von Borries (Eds.), *Youth and history: A comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents.* Körber-Stiftung.

Kluckhohn, C.K. (1951). Values and value orientations in the theory of action. W: T. Parsons and E.A. Shils (Eds.), *Toward a general theory of action* (388–433). Harvard University Press.

Kool, V.K. (2008). *Psychology of non-violence and aggression*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-28237-8

Kool, V.K. (Ed.). (1990). *Perspectives on nonviolence*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-4458-5

Kool, V.K., Agrawal, R. (2009). The psychology of nonkilling. W: J.E. Pim (Ed.), *Toward a nonkilling paradigm* (349–367). Center for Global Nonkilling.

Krahe, B. (2005). *Agresja*. GWP.

Krahe, B. (2021). *The social psychology of aggression*. Routledge Taylor & Francis Group

Liberska H. (2017). „Klasyczne" i współczesne podejścia do wartości w psychologii. W: H. Liberska, A. Malina, D. Suwalska-Barancewicz (red.), *Tradycja a nowoczesność. Wartości współczesnego człowieka - przedmiot, źródła, obszary i konflikty* (20–32). Wydawnictwo UKW.

MacNair, R.M. (2009). Psychology of nonkilling. W: J.E. Pim (Ed.), *Toward a nonkilling paradigm* (327–347). Center for Global Nonkilling.

Mądrzycki, T. (2002). *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Marchal, R. (2002). Les frontières de la paix et de la guerre [The boundaries of peace and war]. *Politix, 58*, 39–59. https://doi.org/10.3406/polix.2002.997

Marcinkowski, M. (2014). Służba wojskowa jako służba wartościom. *Colloquium*, *6*, (1), 69–88.

Marzec-Tarasińska, A. (2014). Wartości cenione, ale czy urzeczywistniane przez współczesną młodzież. W: A. Odrowąż-Coates, M. Kwiatkowski (red.), *Przyszłość edukacji i społeczeństwa oczami badaczy społecznych* (144–154). Wydawnictwo APS.

Mayton II, D. (2009) *Nonviolence and peace psychology. Intrapersonal, interpersonal, societal and world peace*. Springer.

Mayton II, D. (2012). The psychology of nonviolence and nonkilling. Theory, measurement and correlates. W: D.J. Christie, J. Evans Pim *Nonkilling psychology* (341–360). Center for Global Nonkilling.

McFarland, S.G. (2005). On the eve of war: Authoritarianism, social dominance, and American students' attitudes toward attacking Iraq. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*, 360–367. https://doi.org/10.1177/0146167204271596.

McLernon, F., Ferguson, N., Cairns, E. (1997). Comparison of Northern Irish children's attitudes to war and peace before and after the paramilitary ceasefires. *International Journal of Behavioural Development*, 20, 715–730. https://doi.org/10.1080/016502597385144

Miljević-Riđički, R., Lugomer-Armano, G. (1994). Children's comprehension of war. *Child Abuse Review, 3*, 134–144. https://doi.org/10.1002/car.2380030211

Miluska, J. (2021). Prawda i wartości w psychologii. *Psychologia Rozwojowa*, 26(3), 29–37. https://doi.org/10.4467/20843879PR.21.018.15219

Noor, N., Christie, D.J. (2015). Themes in peace psychology research. W: D. Bretherton, S.F.Law (Eds.), *Methodologies in peace psychology. Peace research by peaceful means* (43–70). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-18395-4_3

Nowak, T. (2018). *Źródła europejskiej idei pacyfizmu: rys historyczny.* Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Okumuşoğlu, S. (2017). The relationship of attitudes towards peace with attitudes towards war, social dominance orientation and gender. *Ulakbilge*, 5(17), 1821–1833. https://doi.org/10.7816/ulakbilge-05-17-05

Paige, G. D. (2009). *Nonkilling global political science* (3rd ed.). Center for Global Nonkilling.

Papuziński A., (2006). Polityka edukacyjna na rzecz zrównoważonego rozwoju w Polsce w świetle aksjologii zrównoważonego rozwoju. W: K. Kalka, A. Papuziński (red.), *Etyka wobec współczesnych dylematów* (331–355). Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Pelton, L.H. (1974). *The psychology of nonviolence*. Pergamon Press.

Punamäki, R-L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychological wellbeing in situations of political violence? *Child Development*, 67, 55–69. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1996.tb01719.x

Ramirez, J. M. (2016). Wprowadzenie. Agresja i agresywność. W: M. Farnicka, H. Liberska, D. Niewiedział, *Psychologia agresji. Wybrane problemy* (12–24). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free Press.

Saputra, W.N.A., Supriyanto, A., Astuti, B., Ayriza, Y., Adiputra, S., DaCosta, A., Ediyanto (2020). Peace Counseling Approach (PCA) to reduce negative aggressive behavior of students. *Universal Journal Of Educational Research*, 8(2), 631–637. https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080236

Sasinowski, H. (2012). Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji. *Ekonomia i Zarządzanie*, 4(1), 30–47.

Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. W: M. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology* (1–65). Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6

Schwartz, S.H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O., Konty, M. (2012). Refining the Theory of Basic Individual Values. *Journal of Personality and Social Psychology, 103*(4), 663–88. https://doi.org/10.1037/a0029393

Sharp, G. (1973). *The politics of nonviolent action*. Porter Sargent Books.

Skrzydlewski, P. (2016). Tożsamość cywilizacyjna Zachodu a koncepcja świętej wojny. Kilka uwag z perspektywy realistycznej filozofii człowieka i polityki. *Człowiek w Kulturze, 26*, 205–233.

Smith, M.B. (2004). Realistic empathy: A key to sensible international relations. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 10*, 335–339. https://doi.org/10.1207/s15327949pac1004_3.

Sponsel, L.E., Gregor, T. (Eds.). (1994). *The anthropology of peace and nonviolence*. Lynne Rienner Publishers. https://doi.org/10.1515/9781685856021

Świniarski, J., Kawalerski, P. (2019). *Drogi i bezdroża securitologii*. Wojskowa Akademia Techniczna.

Tibon, S., Blumberg, H.H. (1999). Authoritarianism and political socialization in the context of the Arab–Israeli conflict. *Political Psychology, 20*(3), 581–591. https://doi.org/10.1111/0162895X.00157

Von Borries, B. (1997). Strategies of reduction and structuring for the description of historical consciousness. W: M Angvik, B. Von Borries (Eds.), *Youth and history: A comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents*. KoÈrber-Stiftung.

Wagner, R.V. (1988). Distinguishing between positive and negative approaches to peace. *Journal of Social Issues, 44*, 1–15. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1988.tb02060.x

White, R.K. (1987). The kinds of empathy needed in arms control negotiation. *American Journal of Social Psychiatry, 7*, 181–184.

Yoder, J.H. (1992). *Nevertheless: Varieties of religious pacifism*. Herald Press.

Zeigler-Hill, V., Besser, A., Marcus, D. (2017). The roles of personality traits and perceived threat in the attitudes of Israelis toward peace with the Palestinians. *Personality and Individual Differences, 116*, 296–300. https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.05.007